

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

ALEKSANDRA FABER

PRILOG POZNAVANJU ARHITEKTURE TUMULA NA BALKANU

Sadržaj ove teme ne odnosi se isključivo na ilirsko tlo nego obuhvaća širu regiju jugoistočne Evrope¹, pa čak i obližnje predjele zapadnoazijske obale, odakle su se pojedini oblici kulta sahranjivanja pokojnika mogli prenijeti na balkansko tlo², odnosno na uže područje Ilira.

Grobna gomila, uobičajeni spomenik ili obilježje groba metalnog doba, obrađena je u ovom prilogu iz više aspekata, prvenstveno pak kao kulna građevina nastala pod određenim uvjetima ritusa pokopavanja, kakvu vi-

¹ Manolis Andronikos, *Totenkult*, *Archaeologia Homerica* Band III, Kap. W, Göttingen 1968; N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, Oxford 1972; Maria Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, London 1965; Friedrich Matz, *Kreta, Mykene, Troja*, Zürich 1962; Gustav Glotz, *La civilisation Egéenne*, Paris 1923; C. Fox, *Life and Death in the Bronze Age*, London 1959; Mara Cončeva, *Hudožestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi*, Sofija 1971.

S obzirom na kompletnu gradnju kulta mrtvih kod Ilira, koju su u glavnom referatu na ovom simpoziju obradili Alojz Benac i Milutin Garašanin, u svome sam radu navela samo ona nalazišta koja mi služe za komparaciju ili određivanje tipa gomile, i to prema djelu Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo 1979. Na pojedine se autore osvrćem u daljem tekstu.

² Prelaz iz Male Azije u Evropu preko Bospora taliko je blizak i jednostavan da je i danas održavan stalnom komunikacijom preko mosta. Mostove preko Bospora gradili su već Perzijanci za Darija i Kserksa, usp. Herodotova *Povijest* (u prijevodu A. Musića), Matica hrvatska, Zagreb 1887 IV/85, 87 te VII/36. O brojnim arheološkim potvrdama tih veza na temelju materijalne kulture u ranoj bronci: Roumen Katinčarov, *Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Egée et d'Anatolie*, *Thracia praehistorica*, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 135 f; Branko Gavella, *Sur les Minyens comme catégorie ethnique et culturelle paléobalkanique de l'époque du bronze*, *Pulpudeva* 3, Sofia 1980, 25 f; Zlatozara Gočeva, *Le Mythe de Phinée et la Thrace pontique*, *Pulpudeva* 3, Sofia 1980, 43 f.

dimo danas i kako je opisana i opjevana u nekim grčkim i rimskim djelima, a ponajviše kod Homera³.

Izgradnja gomile ili humke poviše ukopa odnosno spaljenih ostataka pokojnika ima, prema tumačenju znanstvenika, višestruku svrhu i namjenu. Općenito uzevši, tijelo je pokojnika na neki način trebalo ukloniti, udaljiti, zakopati ili prekriti iz posve prirodnih razloga, radi neugodnih posljedica raspadanja. Nasip je od kamena ili zemlje poviše tijela umrloga najjednostavnije rješenje, način pokopa koji ne iziskuje mukotrpno kopanje rake u tvrdoj zemlji ili, štoviše, u stjenovitom tlu. Gomila od zemlje ili kamena ujedno štiti pokojnika od divljih zvijeri, a uz put, zlu ne trebalo, kako tumače etnolozi, nasip ili teško navaljeno kamenje štiti i od duha umrloga, pogotovo ako se radi o ukopu pripadnika neprijateljski naklonjenih plemena.

Gavazzi proteže takva shvaćanja još na najrecentnije doba, posebno u odnosu primitivnog stanovništva do grobnih gomila na Balkanu⁴, kojih je pojava od davnine praćena zastrašujućim pričama i predajom. U toku milenija nestalo je shvaćanje i poštivanje tog grobnog obilježja kako je opjevano u Homerovim eposima:

»Neka ga njegovi spale Ahejci dugovlasi tamo
Neka mu grobni hum uz Helespont široki naspu
Gdje koji potle nek reče od ljudi kasnijih brodeć
na lađi punoj vesala po iskričavome moru:
grobni je hum to junaka, što odavno već je mrtav«⁵

Naziv grobni hum, gomila, obilježava vanjski, vidljivi dio groba s nasipom. Iz rimskih smo zapisa preuzeli naziv tumulus, grčki sema, timbos⁶, njemački Hügel, Hügelgrab itd. Zanimljiv je slavenski naziv groba očuvan u narodnoj pjesmi, a i u liturgiji, kao mogila, gomila, humak, mada je tim pojmom obilježen samo još višak zemlje koji preostaje od ukopa. Ne znamo, međutim, ne vuče li taj naziv korijen iz starije predaje o sahranjivanju pod pravom nasutom gomilom. U svakom slučaju, danas nam sve ove varijante naziva služe za definiciju nasutog groba u cjelini, bez obzira na izvedbu u unutrašnjosti gomile koja se javlja u mnogim varijantama, od najobičnijeg polaganja na izravnanu površinu do ukopa u jami, raki, u skromnijoj ili, pak, raskošnijoj grobnici ili grobnoj komori.

Iz vremena eneolita datirani su na području jugoistočne Evrope vjerojatno najraniji očuvani grobovi sa gomilom, i to na području Rumunjske⁷,

³ Građa iz eposa Odiseje i Ilijade korišćena je prema Martićevim prijevodima u izdanju Matice hrvatske, Zagreb 1882 i 188, također i Vergil, *Eneida*, Matica hrvatska, Zagreb 1896. Zahvaljujem na ovome mjestu akademiku Veljku Gortanu, koji mi je susretljivo pomogao kod provjere pojedinih pojmova i izraza u originalima, a kolegicama Nives Majnarić-Pandić i Ružici Dreksler zahvaljujem na konzultaciji i pribavljenoj mi literaturi o prethistorijskim gomilama na našem i susjednom tlu.

⁴ Milovan Gavazzi, *Stone Encircled Graves in Bosnia-Herzegovina*, Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine III, knj. 1, Sarajevo 1965, 190 f; Christo Vakarelski, *Zu den megalithischen Einflüssen in der bulgarischen Volkskultur*, Ethnologia Slavica, Bratislava 1975, 127 f.

⁵ Homer, *Ilijada* VII/85—89.

⁶ Wörterbuch zu der Homerischen Geschichte, Leipzig 1884, s. v. tymbos.

⁷ Nikola Tasić, *Cotofeni kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 120 f. Uz ukope se nalaze i paljeni grobovi s urnama.

no Dimitrijević pretpostavlja tumule i u zapadnijim nalazištima badenske i lasinjske kulture⁸. To su većinom paljevinski grobovi s urnama, s naslagom kamenja u ovalnom obliku, promjera oko jedan do tri metra. Pretpostavljeni nasipi gomila vjerojatno su nestali tokom obrađivanja zemljišta.

Ranobrončane gomile na Balkanu ukazuju, po raznolikosti u dimenzijama i obliku, na raslojavanje stanovništva⁹, što je potvrđeno takozvanim kneževskim grobovima u gomilama od preko dvadeset metara promjera, koje su nasute na samom palištu. Na primjer, gomila iz Batajnice nasuta je u promjeru od trideset metara poviše spališta sa urnom, a ušćuvana je još danas do dva i pol metra u visinu. Vrlo velikih je dimenzija i gomila u Pazhoku kod Elbanasa u Albaniji ili u Maloj Grudi kod Tivta¹⁰, s promjerom od dvadeset i visinom od četiri metra. U ovoj potonjoj pokojnik je pokopan u zgrčenom položaju u kamenom sanduku, koji je ukopan u zdravicu, a uokolo je sloj paleža i kružno popločenje od kamena valuča. Iz istog razdoblja nalazi Marović na Cetini male kamene gomile¹¹ sa zgrčenim pokojnicima u kamenoj raki.

Na tlu Grčke javljaju se gomile, koliko je u arheološkoj nauci poznato na temelju dosadašnjih otkrića, uglavnom od brončanog doba nadalje¹². Ritus pokopavanja ili spaljivanja, koji zapravo utječe na oblik i veličinu grobne jame, mijenja se u toku stoljeća¹³, od inhumacije koja prevladava u mikenskoj kulturi do incineracije potvrđene u Homerovim eposima¹⁴.

Od ranijeg tipa grobova sa gomilom Hammond navodi primjer iz Servije¹⁵, sa kružnom jamom promjera preko jedan metar u koju je bio

⁸ Stojan Dimitrijević, *Lasinjska i badenska kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 202 f.

⁹ István Ecsedy, *Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-East Europe*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982 126—127 ff; Stojan Dimitrijević, *Vučedolska kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III 285 f; M. Andronikos, o. c. 114 f.

¹⁰ Maja Parović-Pešikan — V. Trbuhović, *Fouilles des tumulus de l'âge du bronze ancien dans la plaine de Tivat*, Starinar XXII, Beograd 1974 129 ff; Selim Islami — Hasan Ceka, *Studia Albanica 1*, Tirana 1964, T. V, sl. 1, 2, 95—102 ff.

¹¹ Ivan Marović, *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine*, Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 66 f.

¹² M. Andronikos, o. c. W 107 f; F. Matz, o. c. 122 f; N. G. L. Hammond, o. c. 244 f, datira gomile u Pazhoku, Levkasu i Serviji u srednje brončano doba, dok ih Andronikos pripisuje još kraju ranoheladskoga doba (oko 1900. g. pr. n. e.), usp. M. Andronikos, o. c. 107 f.

¹³ M. Andronikos, o. c. W 58 ff, 130 f. navodi, da je u Maloj Aziji spaljivanje utvrđeno između 1300. do 1275. g. pr. n. e. (Troja) te se taj običaj protezao vjerojatno sve do u homersko doba. U Grčkoj dolazi običaj spaljivanja do širih razmjera na prelazu iz brončanog u željezno doba i traje do antike. U Atici je između 16. i 12. st. pr. n. e. utvrđeno još pokopavanje mrtvaca, koje se pojavom spaljivanja napušta, a ponegdje se javlja usporedo s novim kultom. I na tračkom se tlu u vrijeme Herodota javljaju oba ritusa sahranjivanja, usp. *Herodot* V/8, dok je u Trakiji u geometrijsko doba u običaju pokopavanje u zgrčenom i ispruženom položaju, usp. Marija Čičikova, *La Thrace à l'époque homérique et géométrique*, Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Archeology, Ankara 1978, 192 ff.

¹⁴ Homer, *Ilijada* VI/333, VI/418, VII/79, VII/85; *Odiseja* XII/13, XXIV/65.

¹⁵ N. G. L. Hammond, o. c. 244 f.

položen mrtvac u zgrčenom položaju. Grob je bio pokrit daskom i nasut gomilom od rahle zemlje. Ovaj, kao i sličan grob u Levkasu, Hammond datira oko 1700. godine i upozorava na prstenasti obodni zid gomile, građen od kamenja, te na unutarnji prsten od kamenih ortostata.

I grobovi kod antičkog Halikarnasa¹⁶ okruženi su kamenim vijencem, koji je vjerojatno imao svrhu da podržava nasip od zemlje. Ti su grobovi paljeni i datiraju u submikensko-protogeometrijski period i većih su dimenzija nego grobovi na Kerameikosu¹⁷, čiji je humak tek neznatno naznačen, ukoliko ovdje uopće možemo govoriti o gomili u pravom smislu, ili je nasip tek višak zemlje koja je ostala od iskopa grobne jame.

Spomenuvši grobni vijenac, podsjetila bih da se on nalazi i kod grobova koji nemaju nasutu gomilu. Etnolozi prate takav tip groba na Balkanu sve do u 15. stoljeće n. e.¹⁸ s nekim još posve recentnim primjerima u Bugarskoj, a i u našoj zemlji u nekim predjelima Hercegovine. Takvu gradnju obrazlažu kao ogradu grobnog prostora, obilježje posvećenog prostora groba, kojoj služi i u posve realne svrhe, kao zaštita od domaćih životinja, koje bi grob mogle razrovati. Na takav tip grobova nailazili su već Perrot i Chipiez¹⁹ na Sardiniji i Balearima, a pripisali su ga megalitskoj kulturi²⁰.

Sistematsko istraživanje grobova sa gomilama na tlu Bugarske provedeno je u predjelima oko Stranda planine, u Rodopima i oko toka rijeke Marice²¹. To su skromne gomile s kamenim nasipom, manjih dimenzija, s ispruženim, a i zgrčenim ukopima u kamenoj škrinji. S obzirom na okoliš, a to su uglavnom brdoviti predjeli, pripisuju se pastirskim plemenima od brončanog do željeznog doba, no preciznije je datiranje teško odrediti jer je većina tih gomila devastirana i opljačkana, a kod nekih se javljaju i naknadni ukopi. U spomenutim sistematskim istraživanjima u novije je vrijeme evidentirano preko petnaest hiljada takvih grobova, većinom kamenih gomila²².

¹⁶ M. Andronikos, o. c. W. 56, 57 ff.

¹⁷ M. Andronikos, o. c. W 105, 110 ff.

¹⁸ M. Gavazzi, o. c. 187 f; Chr. Vakarelski, o. c. 117 f; Aleksandar Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*, Pos. izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 10, Sarajevo 1981, 83 f. Isti navodi i literaturu s obradom arheološke problematike grobnog kružnog vijenca.

¹⁹ George Perrot — Charles Chipiez, *La Sardaigne*, Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris 1887 62 f.

²⁰ O megalitskoj gradnji usp. literaturu u Aleksandra Faber, *Zum Megalithenbau*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 6 Sarajevo 1975, 297 f.

²¹ D. Peko, *Njakvi novi proučavanja na dolmenite v jugoistočna Blgaria*, Archeologia 1, Sofija 1974, 24 f.

²² Marija Čičikova, *La Thrace à l'époque homérique et géométrique*, Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara 1978, 192 f; Mara Cončeva, *Hudožestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi*, Sofija 1971, 70 f; Bogdan Nikolov, *Epoha rane bronzi v severo-zapadnoj Blgariji i nekropol u sela Trnava*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofija 1982, 192 f. navodi i ukope i paljene grobove u ranobrončanim gomilama na tlu Bugarske; Ivan Venedikov, *Tomb architecture in Thrace*, Pulpudeva 1, Sofia 1974; Petar Delev, *Problems of the Thracian Megalithic culture*, Pulpudeva 3, Sofia 1980, 190 f.

Za razliku od brdskih predjela, koji su pretežno pokriti šumom i pašnjacima, nizinsko je tlo Trakije pružalo više uvjeta za bogate usjeve i gajenje krupne stoke i konja. Tim je ekonomskim pogodnostima stvorena baza za ranu socijalnu razdvojenost, koja se odražavala i u grobnoj arhitekturi. Uz već spomenute male gomile sa skromnim priložima, što se javljaju i ovdje ali su većinom nestale oranjem u toku milenija, uzdižu se velebrne gomile tračkoga plemstva. Arhitektonsko oblikovanje tih objekata, o kojima će biti riječ i u daljem tekstu, izraz je i potvrda veza sa maloazijskim, sjevernocrnomorskim i grčkim kulturnim žarištima²³.

Prelazni period od brončanog ka željeznom dobu praćen je i na tlu Grčke pojavom velikih tumula sa koncentričnim obodnim zidovima koji podržavaju nasip. Jedan tumul od poznatog kompleksa tumula u Vergini²⁴ ograđen je dvostrukim obodnim zidom od neobrađenog kamena u promjeru od četrnaest metara. Pojedini ukopi su ograđeni kamenima. Taj je tumul na temelju nalaza datiran oko 1200. g. pr. n. e. Hammond ga uspoređuje sa istovremenim tumulom u sjevernom Epiru, kao i sa tumulom iz okolice Prilepa²⁵.

Ostali grobovi prostranog kompleksa gomila u Vergini popunjuju raspon od jedanaestog stoljeća pa sve do helenizma. Pretežno su to gomile s inhumacijom, s ispruženim položajem skeleta. Gomile su nasute zemljom i nema obodnog vijenca kakav je uobičajen za grobove brončanog doba.

Većina istraženih gomila na tlu Grčke opremljena je relativno bogatim priložima. Često su konstatirani naknadni ukopi, jednokratno ili više puta opetovani, te je datiranje, odnosno studija arhitekture gomila vrlo otežana. Još više pomutnje u datiranju i analizi donosi pojava oba ritusa sahranjivanja. U grubim crtama uzeto, barem za neka područja Grčke raspoložemo potvrđama o upotrebi pojedinog načina sahranjivanja u određeno vrijeme²⁶. Tako, na primjer, znademo da su u Atici od šesnaestog do dvanaestog stoljeća pokojne uglavnom pokopavali, dok na prelazu od brončanog ka željeznom dobu dolazi do izraza ritus spaljivanja, koji je na prelazu iz polovice jedanaestog u deseto stoljeće u velikom dijelu Grčke u općoj primjeni. U Homera se spominje samo takav oblik sahrane s ukopom kosti i pepela pod gomilom. Uvjeran u jedini takav način sahrane, Homer i ne pretpostavlja ukop pokojnika kod Mikenjana, jer mu unutrašnjost mikenskih grobova, odnosno gomila, očito nije bila poznata.

²³ M. Cončeva, o. c. 70 f. citira V. Mikova, *Proizhod na nadgrobните mogili v Blgarija*, GNM, VII 1942 16 f. Usp. i D. B. Šelov, *Severnoje Pričerno-morje 2000 let nazad*, Nauka, Moskva 1975; V. I. Markovin, *Dolmeni zapadnovo Kavkaza*, Nauka, Moskva 1978; Gerhard Geyer, *Architektur und Landschaft, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCVIII*, Wien 1968 59 f, pripisuje promjene u arhitekturi na Balkanu, početkom brončanog doba, maloazijskom utjecaju, pogotovo pojavu megalitske gradnje.

²⁴ N. G. L. Hammond, o. c. 314 i 335 ff.

²⁵ N. G. L. Hammond, o. c. 336 f. To je tumul sa duplim obodnim prstenom i dvojnim ukopom u jami.

²⁶ Usp. bilj 13 o. dj.

Porijeklo obreda spaljivanja pokojnih neki autori dovode u vezu s utjecajima zapadne Azije, vjerojatno Sirije²⁷. No, prema logičnim zaključcima, svakako su to morale biti zemlje bogate šumom, jer za spaljivanje mrtvaca potrebne su velike količine drva, kako nam je iz Homerovih stihova poznato²⁸, i teško se za takve svrhe upotrebljavala makija, koja ne daje dovoljno žara. Nalazi djelomično spaljenih pokojnika (što se, prema nekim autorima, tumači sekundarnom pojavom, na primjer, prilikom paljenja žrtvenih darova ili kod ritualnog čišćenja groba za naknadni ukop²⁹), također mogu potvrditi incineraciju uz nedovoljnu količinu drva. No, pri tom moramo imati na umu još i činjenicu da je veliki dio pučanstva u prethistorijsko, a i u antičko, doba stradao u požarima naselja ili pojedinih kuća, a pogotovo prilikom ratnih opsada. Prema shvaćanjima još u homersko doba, i takav se mrtvac morao dostojno pokopati da bi bio osiguran pokoj njegovoj duši³⁰.

Veliko mnoštvo palih u ratu nije se moglo uvijek pojedinačno spaljivati i pokopavati, pa imamo i zajedničke grobove, odnosno zajedničke gomile³¹, koje su morale biti vrlo velikih dimenzija, ne radi broja pokopanih (jer ta je količina bila spaljivanjem smanjena na minimum) nego radi sudjelovanja mnoštva ljudi u njihovoj sahrani, koja se često obavljala i dugo vremena nakon pogibelji. Osiguravali bi se i predasi u ratu da bi se mrtve moglo pokopati³². Posebna je počast iskazivana herojima, pa su se njihove gomile isticale i po dimenzijama.

»I tad bi ti svi načinili grob Ahejci«³³

Još se u homersko doba kosti palih nisu nosile u domovinu, nego su sahranjivane na ratnome polju, pod gradskim zidinama ili uz obalu, ukoliko su stradali u ratnim bitkama, uvijek sa nasipom gomile, koja sada postaje

²⁷ M. Andronikos, o. c. W 59 f; Na kulturne veze sjeveroistočnog Balkana sa zemljama Male Azije, pogotovo Trojom, upozorio je i Leonid A. Gindin iz SSSR-a u svom izlaganju u Zagrebu 1982. g. Nije suviše upozoriti i na legendu o povezu pšenične slame — zavjetnom daru ili svetom prinosu za Delos, kako ga spominje Herodot (IV, 32, 33, 34). Prema ovoj legendi, taj je zavjetni dar dolazio od Hiperborejaca do Skita, pa dalje na zapad do Jadranskog mora; otud se šalje dalje na jug Dodonjanima, pa Eubejanima, do Karista, na Tenos i Delos. Prema jednoj verziji, prvi su prinos za Delos nosile dvije hiperborejske djevojke, Hiperoha i Laodika (Herodot IV/33). Spominjemo uz put da je ime Laodika povezano i sa Trojom. Tako se naime zvala i Hektorova sestra (Homer, *Ilijada* III/19). Kako je srž legendi ipak vezan uz neka konkretna zbivanja u davnoj prošlosti, možemo i iz ovog legendarnog motiva crpiti neke pretpostavke za mi-gracijska kretanja ili barem kulturne veze i utjecaje.

Spomenula bih i prisustvo Tračana u trojanskom ratu na strani Trojanaca, Prema Vergiliju, *Eneida* I/469.

²⁸ Za Hektorovu sahranu dovozili su drva devet dana (*Ilijada* XXIV/784) Usp. i pokop Misena u Vergilovoj *Eneidi* VI (178—182).

²⁹ M. Andronikos, o. c. W 53 f.

³⁰ Homer, *Odiseja* I/281—285; Vergil, *Eneida* VI/374—381. Zbog već spomenute oskudice drva pretpostavljamo, da se kod siromašnih pokojnika spaljivanje nije provodilo striktno, nego više simbolički. S druge se strane, pak, spominje spaljivanje junaka zajedno s oružjem, usp. Homer VI/418—419.

³¹ Herodot, IX/85; Homer, *Ilijada* VI/331—339.

³² Homer, *Ilijada* V/244—257 (sporazum za Hektorov pokop).

³³ Homer, *Odiseja* XXIV/32; usp. XXIV/80—83.

i nekim historijskim spomenikom. »Ostaše mrtvi pod Trojom, daleko od očinske zemlje«, pjeva Homer u Ilijadi³⁴.

O zajedničkom grobu nam Homer u VI pjevanju donosi još jedan vrlo interesantan podatak, a to je utvrđivanje mjesta gdje se grob nalazio za potrebe obrane:

»Zato ti ahejski boj da zaustaviš u zoru valja
Mi ćemo se skupit tad i mrtvace sve ćemo odvest
Na mazgovih i volih i spaliti sve ćemo onda«

.

Tada općeni grob oko lomače svim ćemo jedan
Nasut iz zemlje uvis; oko njega ogradimo brzo
Visoke utvrde ladam i samijem nama za branak«³⁵

Iz daljeg teksta eposa slijedi i opis bedema, gradskih vrata i kolnog puta, kao i opkopa, vjerojatno i naselja koje se imalo razviti oko posvećenog prostora sa grobnom gomilom palih boraca³⁶.

I inače, je gomila sa grobom junaka ili pokojnika kojeg se mnogo poštivalo služila kao centar nekih zbivanja. Tako se, na primjer, u Vergilijevoj Eneidi prikazuje grob (gomila) Anhisa, Enejinog oca, kao mjesto sa kojega Eneja govori skupštini³⁷, a još je interesantniji podatak da grob postaje središtem odigravanja natjecanja »...u gledalištu, gdje sjede ljudi kod groba starca Anhisa...«³⁸

Istaknuti položaj groba-gomile u svakom je slučaju odgovarao takvim potrebama ne samo iz religioznih poriva nego je uzvišeni položaj gomile osiguravao bolji pregled preko polja zbivanja.

Najvjerniju sliku samog pogrebnog obreda, a uz to i grobne arhitekture, kojoj je u ovome radu posvećena posebna pažnja, dobijamo u XXIV spjevu Ilijade, gdje je opisan Hektorov pokop. Za bolje praćenje sadržaja donosimo ovdje stihove u kojima je opjevan obred nakon spaljivanja i sam pokop kako slijedi:

»Braća i drugovi uzmu sakupljati bijele kosti
Ridajući, bujne im suze niz obraze padahu svima.
Kad ih sakupe, onda u kovčeg meću ih zlatni
Bagrenim pokrovcima i tankima pokriju kovčeg
U jamu iskopanu tad metnuše njega i ozgo
Kamenja velikog gusto naslagaše. Mogilu brzo
Naspu zatim Trojanci i postave svuda stražare«³⁹

Za utvrđivanje tipa tog groba značajna je konstatacija da je škrinja s pepelom bila ukopana u grobnu jamu. Gomila je, prema opisu, građena u temelju od kamenja, a poviše je nasut humak od zemlje, jer kamena, kako nam je iz uvida na lokalitetu poznato, i nema u izobilju. Sva je okolica Troje danas prekrita pašnjacima, uz močvarne predjele pri dnu gradskog brežuljka.

³⁴ Homer, *Ilijada* I/76; Tek nakon 464. g. Atenjani odnose kosti mrtvih u ratu u domovinu, usp. M. Andronikos, o. c. W 134 f.

³⁵ Homer, *Ilijada* VI/338—339; VII/440—441.

³⁶ Homer, *Ilijada* VI/339—443.

³⁷ Vergil, *Eneida* V/44.

³⁸ Vergil, *Eneida* V/605, VI/664.

³⁹ Homer, *Ilijada* XXIV/793—799.

I u opisu Ahilejevog pokopa⁴⁰ Homer prikazuje cjelovitu sliku pogrebnog obreda, od pranja, oplakivanja, spaljivanja pokojnika do samog pokopa ostataka nakon spaljivanja. Pepeo je Ahilejev bio pohranjen u zlatnom amfiforeju⁴¹ zajedno s pepelom Patroklovim, a poviše posude nasut je hum:

»Tada mi kopljanici Argejci, hrabrena vojska
Nasusmo divotan hum i velik nad kostima tvojim«⁴²

Igre i natjecanja pratila su obred još dok je lomača gorjela, a vjerojatno je sva ova pratnja sudjelovala i u nasipanju groba.

Opis groba, odnosno grobne gomile kakvu Homer opisuje, podudara se i sa Herodotovim opisom grobne gomile Alijata, lidskog kralja, oca Krezovog:

»...ali jedna građevina ima u njoj (lidskoj zemlji) kud i kamo najveća osim egipatskih i babilonskih građevina. Tu ima grobni spomenik Alijata, Krezova oca, kojemu je osnova od velikog kamenja, a ostali je dio spomenika nasuta zemlja. A sagradili su ga ljudi trgovci i rukotvorci i javne bludnice. Gore na spomeniku bili su još i za mnoga vremena stupovi, i to pet njih, i na njima je bilo urezano, što su koji sagradili... Unaokolo je spomeniku šest stadija i dva pletra, a u širinu trinaest pletara.«⁴³

Alijatov spomenik je vjerojatno još za Herodota bio tako dobro očuvan da mu se mogao razabrati donji dio građen u kamenu, za razliku od gornjeg nasipa — humka, dok se većina tih grobnih spomenika, bilo uslijed potresa bilo razaranjem od strane raznih pljačkaša, toliko deformirala da se kameni prsten ispod urušene gomile više i ne primjećuje na površini.

U daljem svom tekstu, neposredno uz opis Alijatova groba, Herodot kaže da su lidski običaji nalik na helenske, da su oni prvi stali novac od srebra i zlata kovati i prvi su počeli trgovati, a da su i igre koje su u Helena u običaju Lidani izmislili⁴⁴. Ako je tome zaista tako, nije naodmet ni pretpostavka da su Heleni neke običaje u vezi s pokopom također poprimili od azijskih plemena.

Značenje obreda pokopa u duhovnoj kulturi Grka, a uz njih i ostalih naroda koji su grčku kulturu poprimili, najvjernije potvrđuju detalji iz Sofoklove Antigone:

»... ja sad polazim
da naspem grobni humak bratu slatkome«⁴⁵

Antigona, naime, pokopava brata usprkos kraljevoj zabrani, svjesna da time izaziva vlastitu smrt. U ovom slučaju je nasip grobne gomile bio tek simboličan, kako su ga nejake ženske ruke mogle načiniti, no grob je ipak obilježen gomilom.

Grobni su hum poznavali i Perzijanci kao jedan od oblika grobnog spomenika. Herodot, naime, spominje da je prilikom smrti uvaženog Perzijanca Artahēja, nadzornika gradnje prokopa u Kserksovoj vojsci, sam Kserks

⁴⁰ Homer, *Odiseja* XXIV/36—94.

⁴¹ Homer, *Odiseja* XXIV/74.

⁴² Homer, *Odiseja* XXIV/80—81.

⁴³ Herodot, I/93.

⁴⁴ Herodot, I/94.

⁴⁵ Sofoklo, *Antigona*, prvi prizor usp. S. Senec, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 154 f.

dao prirediti pogreb sa svim počastima, pretpostavljamo po perzijskom običaju, a grob je Artahiju nasipala čitava vojska.⁴⁶ Nesumnjivo je ovdje riječ o velikoj gomili, ali nije nam poznata iz tog opisa konstrukcija unutrašnjosti groba, odnosno detalja na temelju kojih bismo utvrdili i tip gomile.

I opisi su tračkih gomila prikazani u djelima starih pisaca. Vrlo zanimljiv je primjer koji Herodot opisuje u Skitskoj povijesti a odnosi se, zapravo, na tračko tlo. Riječ je o »podzemnoj sobi« koju je sagradio Salmoksis, Samljanin, čovjek koji je poznao život jonski i običaje a propovijedao je Tračanima vjerovanje u besmrtni život. A taj Salmoksis, priča Herodot⁴⁷, iščezne između Tračana te siđe dolje u podzemnu sobu. Pretpostavljamo da je to bila grobna komora pod gomilom, oblik groba vrlo čest na tlu Trakije.

Više od četiristo godina iza Herodota Vergilije pjeva u Eneidi o susretu Eneja sa duhom Polidora, Trojanca, pokopanog na obali Trakije.

»Tad Polidora s nova sahranismo, silne mu na grob
Zemlje nagrnusmo mi i oltare digosmo duši.«⁴⁸

Pogrebne običaje kod Tračana opet Herodot opisuje:

»Bogataši se njihovi zakopavaju ovako: Tri dana izlože mrtvaca i oplaču ga, a onda zakolju kojekakove žrtve te se goste. Za tim ga spale ili inače zakopaju u zemlju te naspu grob pa započnu kojekakove igre kod kojih su najveće nagrade za dvoboj prema njegovoj vrsti.«⁴⁹

Od značenja je ovdje navod da se pokojnika »spali ili inače zakopa«, znači da su i na tlu Trakije bila poznata oba ritusa sahranjivanja, pa prema tome možemo očekivati i varijante u tipu groba iz istog vremena. Još je jedan momenat za tlo Trakije bitan, a to su velika prostranstva močvarnog tla i inače vlažnih poplavnih područja, gdje se pokojnika možda i nije željelo pokopati u iskopanoj raki te se prišlo sahrani pod nasutim humkom, u kojem je sagrađena grobna komora. Vrst granitnih stijena — prekambrijskih kristalina, kojima tlo Trakije i obiluje, omogućila je gradnju nadzemnih grobnica od kamena, koji se vrlo lako lomio u format kocke. Tim su se materijalom s lakoćom mogle izvesti i svodne konstrukcije poviše kružnog ili četvrtastog tlocrta, kao što pratimo u izvedbi grobnica-tolosa u Mezeku, Sevtopolisu, Kazanluku i dr.⁵⁰

Većinom su to objekti sa grobnom komorom koja završava šiljastim svodom. Dimenzije komore se kreću od tri do četiri metra u osnovi, a u visinu i preko četiri metra. Povrh komore nasuta je gomila od zemlje, raznih dimenzija, na primjer, grobnica u Mezeku nalazi se pod gomilom promjera trideset metara, a do grobne komore vodi dromos dvadeset metara dugačak⁵¹.

⁴⁶ Herodot, VII/117, VII/22.

⁴⁷ Herodot, IV/94—96.

⁴⁸ Vergil, *Eneida* III/62—63. Usp. dalje: ... u grobnicu spratimo dušu, o. c. III/67.

⁴⁹ Herodot, V/8.

⁵⁰ M. Cončeva, o. c. 70 f; F. Hoddinot, *Bulgaria in Antiquity*, London-Tonbridge 1978 ff. U tim se grobnicama nalaze ukopi u velikim jamama ili sarkofazima. Prema priložima datirane su od V—IV st. pr. n.e., ali se takav oblik grobova na tlu Bugarske javlja već u VIII—VII st. pr. n.e. Vrlo su slične po konstrukcijama mikenskim tolosima, mada se ovi javljaju nekoliko stoljeća ranije.

⁵¹ M. Cončeva, o. c. 70 f.

I te grobove ubrajamo u gomile, mada to, u stvari, nisu. Pretpostavljamo da je do tog tipa groba doveo uzor grobnice sječene u stijenu⁵². Umjetna konstrukcija svoda poviše četvrtaste ili kružne grobne cele, izvedena u takozvanom lažnom svodu, odraz je prirodne linije urušavanja stropa kod kopanja u više ili manje čvrstom tlu. Kod kopanja podzemnih prostorija strop se, naime, urušava sve dotle dok se u obliku šiljastog luka ili svoda to urušavanje ne zaustavi uslijed unutarnje ravnoteže razuprtih sila.

Na temelju takvih prirodnih zbivanja razvija se u toku brončanog doba građevno iskustvo podizanja pseudosvodova i pseudolukova⁵³. To, zapravo, nisu svodovi u statičkom smislu koji, zahvaljujući klinasto obrađenim elementima, podržavaju ravnotežu u samoj lučnoj liniji, bez dodatnih pojačanja. Lažni svodovi i lukovi, međutim, postaju nosivi tek u slučaju kad se odozgo opterete. S tog su razloga tolosi imali poviše svoda nasip od zemlje, a taj je nasip mogao varirati u veličini, jer je u biti vanjska silhueta gomile odavala značenje pojedinog groba, dok je unutrašnjost bila za narod ionako nepristupačna. Andronikos i Hammond, naime, navode⁵⁴ da je dromos služio kao pristup komori samo za vrijeme ukopa, te se nakon završenih obreda zatrpavao. U vezi s time navode i biljeg ili znamen u vidu poluobrađene stele ili običnog velikog kamena, koji bi se u nekim primjerima nalazio na gomilama — grobnicama na mjestu početka ili svršetka dromosa, vjerojatno za orijentaciju u slučaju naknadnog ukopa⁵⁵.

Datiranje gomila-tolosa vrlo je otežano jer su ovi monumentalni grobovi oduvijek privlačili pljačkaše koji su odnosili inventar, na temelju kojeg bi se precizna datiranja jedino mogla izvršiti.

Poteškoću u datiranju donijeli su i naknadni ukopi, koji se u nekim grobovima prate i u toku više stoljeća, čak sve do helenizma⁵⁶. U grubim crtama uzeto, ipak možemo povući neke vremenske granice⁵⁷ od pojave prvih tolosa na Balkanu od 16. do polovice 13. st. pr. n. e., i to na tlu Peloponeza, do tolosa željeznog doba. Ti su najčešći na tlu Trakije a datiraju od 8. do 4. st. pr. n. e.⁵⁸, uz još kasnije naknadne ukope.

⁵² G. Glotz, *La civilisation égéenne, L'évolution de l'humanité*, Paris 1923, 326—327 f.

⁵³ Gerhard Gayer, *Architektur und Landschaft*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCVIII 1968, 59 f, posebno 64 f; Banister Fletcher, *A History of architecture* London 1948, 72 f; Aleksandra Faber, *Le «bunje» sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini*, Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura — Malta 1967, 241 f; ista, *Zum Megalithenbau — Einige Bemerkungen über die Überwölbung der Stadtore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja XXIV/6 Sarajevo 1975, 300 f.

⁵⁴ M. Andronikos, o. c. W 77 f.

⁵⁵ M. Andronikos, o. c. 118 f.

⁵⁶ N. G. L. Hammond, o. c. 314 f; D. B. Selov, *Severnoje Pričernomorje 2000 let nazad*, Nauka, Moskva 1975, 128 f, spominje gomile u sjeverozapadnoj oblasti Crnoga mora još u 2. i 3. st. n. e.

⁵⁷ F. Matz, o. c. 122 f; M. Andronikos o. c. W 105 f; G. Glotz, o. c. 326 f, no njegova su datiranja u novije vrijeme korigirana na mlade doba.

⁵⁸ Peter Delev, *Problems of the Thracian Megalithic Culture*, Pulpudeva 3, Sofia 1980, 191 f; M. Čičikova, o. c. 192 f; M. Cončeva, o. c. 70 f.

Uglavnom konstatiramo da su gomile sa zemljanim nasipom daleko čvršće od kamenih nasipa. Obrasle su, naime, travom koja ih štiti od urušavanja, dok se vegetacija na kamenim gomilama rijetko kada uhvati pa su izložene kojekakvim mehaničkim oštećenjima, prvenstveno od stada ovaca, a i od strane čovjeka.

Oblik sahrane u spomenutim tolosima varira od ukopa u jami do ukopa u sarkofagu, vjerojatno kao posljedica vremenskih pomaka sahrana. Većina autora koji su se pitanjem tračkih grobnica pozabavili pripisuje ih tračkom plemstvu⁵⁹, koje je živjelo pod utjecajima i u kulturnim kontaktima s razvijenijim grčkim gradovima u priobalju Crnoga mora, a zadržalo je izvjesne oblike autohtonih kulturnih običaja. Srodni se tolosi nalaze i uz sjeverno Crnomorje⁶⁰.

Vrlo značajni za proučavanje kulturnih skupina i njihovih migracija na Balkanu su grobovi stepskih kultura⁶¹, koji su izdvojeni od dosada navedenih tipova po nekim građevnim karakteristikama. Vrlo su velikih dimenzija, od četrdeset pa i do pedeset metara u promjeru, no visina im je znatno snižena od prvobitne pretpostavljene konture humka. Tom slijeganju humka od nekadašnjih pet do šest metara visina na danas svega tri do četiri metra, doprinijela je drvena konstrukcija grobne komore, koja je, nakon što je drvo ili ostali materijal od organskih tvari istrunuo, popustila i gomila se naprosto spljoštila.

Kod istraživanja tih gomila nailazilo bi se, naime, na tragove drvene građe, vjerojatno drvenog sanduka ili konstrukcije grobne rake obložene drvom. Uz ostatke zgrčenih skeleta nalaze se tragovi oker boje⁶². U gomili kod Uljma u Banatu konstatiran je drveni sanduk dimenzija metar i devedeset cm duljine, na metar i po širine, a u Batki uz Tisu pronađeni su tragovi drvenog poklopca poviše zemljane rake. U Vojlovici kod Pančeva konstatiran je šatorasti krov, poviše groba složen od tankih dasaka, a podupirale su ga vjerojatno drvene oblice učvršćene uz bočne strane grobne jame. Dno groba bilo je prekruto hasurom⁶³.

⁵⁹ F. Hoddinot, o. c. 70, 71 ff; M. Cončeva o. c. 50 f pozivaju se na cit. literaturu i datiraju ih u raspon od 5. do 4. st. pr. n.e.

⁶⁰ D. B. Šelov, o. c. 55 f; F. Hoddinot, o. c. 75 f; M. Cončeva, o. c. 70 f. Usp. i bilj. 56 o. dj.

⁶¹ Boro Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu u Jugoslaviji*, Praistorija Jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo 1979, 384—388 ff, daje opise za tumule u Batki uz Tisu, Uljmu u Banatu te u Vojlovici kod Pančeva. Za područje Bugarske usp. Bogdan Nikolov, *Epoha ranij bronci v severo-zapadnoj Blgariji i nekropol u sela Trnava*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 192 f. Ranobrončani tumuli kakvi se javljaju u ostalim predjelima na Balkanu (Makedonija, Grčka), ne mogu se povezati sa karakterističnom gradnjom kurgana stepskih plemena, usp. Istvan Ecsedy, *Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-East Europe*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 119 f. U istom časopisu opširna rasprava Aleksander Häusler, *Zum Problem des Vordringens früher Steppenelemente im Neolithicum, Mittel- und Südosteuropas*, 98 f. O skitskim kurganima sjevernih oblasti Crnog mora D. B. Šelov, o. c. 21, 22 ff.

⁶² Sloj od crveno obojene gline ili pijeska polagao se na tlo i u grobovima slavenskih plemena, usp. Chr. Vakarelski, o. c. 126 f. I konstrukcija drvene rake odgovara stepsko-kurganskim grobovima, o. c., sl. 12.

⁶³ B. Jovanović, o. c. 386 f.

Grobovi sa grobnim jamama pod tumulima ranog brončanog doba poznati su pogotovo iz nalaza u Bugarskoj, u Trnavi i Kneži (Vraca). I tu su otkriveni tragovi četvrtaste rake od grubog kamena sa drvenim poklopcem, uz potvrdu oker boje uz ostatke ukopa⁶⁴. No, u nekim se grobovima tog tipa u Bugarskoj nalazila keramika lokalne provenijencije⁶⁵. Na temelju još nekih drugih primjera (Häusler), izvodimo zaključke da ovaj tip grobne gomile ne mora biti uvijek vezan uz invazije stepskih plemena s istoka, nego se takav oblik sahrane mogao prenijeti i u običaje autohtonog stanovništva na Balkanu⁶⁶. Na kraju je i vremenski raspon tog oblika sahrane vrlo širok. Opisuje ga, naime, Herodot u opširnom prikazu običaja u skitskih plemena. Donosimo ovdje najbitniju dionicu teksta radi lakše komparacije:

»Grobnice su kraljevske u zemlji Gerskoj. Tu iskopaju, kad im kralj umre, veliku četverokutnu jamu. A kad je gotova, uzmu mrtvaca, kojemu se tijelo navošti a trbuh raspori i očisti pa napuni rastućenim kiperom i kadom i ačjim sjemenom i kopro, pa opet sašije, te ga na kolima odvezu u drugo pleme... A kad s mrtvacem obidu sve, dođu ka Geranima, koji nastavaju najdalje od svih plemena, kojima vladaju, i ka grobnicama. Tu metnu mrtvaca u grobnicu na slamu te s jedne i druge strane pobodu koplja, preko kojih metnu motke, pa pokriju sve sitom. A u ostalom širokom prostoru grobnom pokopaju...« (Herodot ovdje nabraja svu pratnju od koje po jednog izabranika pokopaju zajedno s kraljem) »...Po tom naspju svi velik grob natjećući se i nastojeći, da ga što većim načine«⁶⁷.

Ovaj je opis Herodotov toliko jasan da mu komentar nije potreban. Obične su Skite pokopavali na isti način; s njima se ophodilo rodbinu četrdeset dana i onda su pokopavani⁶⁸. Znači da je i kod običnih ljudi bio običaj da pokojnoga na neki način balzamiraju da bi se taj ophod mogao izvršiti.

Uz sve navedene oblike grobne gomile, koje u pojedinim balkanskim zemljama pratimo od ranog brončanog doba do prodora rimske civilizacije, moramo se osvrnuti i na grobni znamen, prazni grob ili takozvani kenotaf. Grobni spomenik bez tijela pokojnika postavljao se, kako iz izvora znademo, u spomen pokojnika čije se tijelo sahranilo izvan domovine ili, pak, uopće nije bilo sahranjeno prema običajima. Polazeći opet od Homera, saznajemo da Menelaj podiže Agamemnonu gomilu u Egiptu »na vječitu slavu«⁶⁹.

I u Vergilija Andromaha žrtvuje uz prazni Hektorov grob⁷⁰. Herodot, pak, spominje kenotafe kod Plateje, koje su iz taštine (ili od stida) podigla

⁶⁴ B. Nikolov, o. c. 193 f.

⁶⁵ B. Jovanović, o. c. 407, 410 ff.

⁶⁶ A. Häusler, o. c. 114 f; B. Nikolov, o. c. 196 f.

⁶⁷ Herodot, IV/71; U neko su vrijeme i Perzijanci oblagali tijelo umrlog voskom, mada su mrtvace izlagali i divljim zvijerima i mesojedim pticama, usp. Herodot I/140.

⁶⁸ Herodot, IV/73. Interesantna je konstatacija da se i kod Makedonaca poštuje spomen umrloga četrdeset dana i tek nakon obreda se tada pokojnik smiri (podatak iz okolice Velesa).

⁶⁹ M. Andronikos, W 34 f. Menelaj postavi u spomen Agamemnonu na »vječnu slavu« gomilu-kenotaf u Egiptu, Homer, *Odiseja* IV/584.

⁷⁰ Andromaha, koja nakon ropstva živi u Butrintu (Vergil, *Eneida* III/293), žrtvuje uz prazni Hektorov grob (*Eneida* III/302—306).

plemena koja nisu dospjela učestvovati u bici⁷¹. Za jedan vrlo rani kenotaf govori i reljef pokojnika pronađen na mjestu ukopa u grobnoj komori tumula u Dendri u Argolidi⁷².

Nije rijedak slučaj da arheolog u svom terenskom istraživanju nailazi na gomile koje osim svog vanjskog obilježja nemaju nikakvih indicija za spomenik. Mada ih prema logičnom zaključivanju ne možemo svrstati u red takozvanih poljoprivrednih gomila — gromača, koje su, u stvari, deponiji kamena počišćenog sa polja ili livada, ne možemo im odrediti ni sepulkralnu funkciju. Često se takve gomile nalaze na raskrsnicama putova, na prijevojima ili na određenim točkama neke stare zemljišne podjele. Dakako, za takve objekte nemamo mogućnosti datiranja niti bilo kakvih arheoloških potvrda, osim eventualno u izvorima, kao što ih nalazimo kod Ksenofana⁷³.

Napose se osvrćemo na mogućnost podizanja primitivnih svetišta u vidu gomile. Herodot, na primjer, daje opis gradnje Aresovog svetišta, koje je navodno podizalo svako skitsko pleme⁷⁴. To je gomila od granja od tri stadija duljine i širine, koja se obnavljala svake godine sa sto predeset kola granja. Gomila je sa tri strane bila strma, a sa četvrte pristupačna. Na vrhu je bila zaravan sa učvršćenim željeznim mačem. To je bio Aresov simbol. Herodot još nadodaje da su se kod tih svetišta pridonosilo životinjske i ljudske žrtve.

Još se jedan detalj spominje uz gradnju gomila, a to su oltari, stele ili obična znamenja — kameni. Ti su spomenici stajali na vrhu gomile ili po strani, a reljefnim prikazom, simbolima ili tekstom prenosili su pokoljenjima poruke vezane uz pokojnika ili njegovo doba⁷⁵. Kao pokretni elementi

⁷¹ Herodot, IX/85. Jedan od kenotafa, grob koji se zove Eginski, bio je podignut čak deset godina iza platejske bitke. Kenotafe spominje i Plutarh, *Aristid kod Plateje* (Slava u spomen platejske bitke) u prevodu S. Senca, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 285, 286 f.

⁷² M. Andronikos, W 104 f. Autori koje Andronikos navodi istražili su neke kenotafe sa kamenim blokom ili znamenom u grobu koji je mogao u neku ruku nadomještati i tijelo pokojnika što je u ratu ili u drugoj pogibelji nestao.

⁷³ Kad su Grci na putu iz Armenije ugledali more sa gore Teheza, postavili su na tom mjestu kamenu gomilu, usp. Ksenofan, Anabaza, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 270 f.

⁷⁴ Herodot, IV/62.

⁷⁵ Stele u obliku ovećeg kubusa s urezanim znakovima kružnice s križem ili kvadratom, nalazile su se već u mikenskim grobovima, na vrhu gomile, a u nekim se mikenskim gomilama nalazilo stela u obliku neobrađenih većih kamena izdužena oblika, usp. M. Andronikos, o. c. W 117, 118 ff. Mada Andronikos ograničava pojavu stela na gomilama na razdoblje između mikenskog i proto-geometrijskog doba, vjerujemo da se stela postavljala na gomile i kasnije, ali je kao pomičan spomenik srušena i upotrebljavana u druge svrhe. Stele spominje i Herodot kao stupove na grobu lidskog kralja Alijata (617—560. g.), Herodot I/93. Stele se, uostalom, spominju i u epovima kao »epitymbia«, usp. M. Andronikos, W 113, 114 ff. Mada naše spomenike-bunje ne možemo direktno vezati sa tumulima, ipak bismo upozorili na završni kamen na krovu bunje, izrađen poput posebnog elementa kao šiljak ili tupi stožac, koji se kao posebni element pojavljuje i na liburnskom cipusu, usp. M. Suić, *Liburnski nadgrobni spomenik*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII, Split, 1952, 59 f; A. Faber, *Le »bunje« sul litorale nord-est del Adriatico*, sl. 4, 8, 9; F. J. Hamm, *Kragwölbung und Kragkuppel*, Bonner Jahrbücher 174, 1974, daje u svojoj iscrpnoj studiji o bunjama dva primjera (Biscegli u Apuliji i Canosa), gdje je završni kamen bunje istaknut poput spomenika, usp. sl. 26, 27. Također S. Batović, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*. Diadora 6, Zadar 1973, 97 f.

groba većinom su nestali, pa o njima ne možemo donositi analogije i izvoditi zaključke.

Ovaj kratak pregled gomila u nizu varijanti kakve susrećemo u dugom vremenskom rasponu od preko dva milenija na tlu Balkana, daje nam neke okvirne granice i sugestije za pojavu tog grobnog obilježja, pa i samog ukopa u gomili na tlu Ilira.

Kako u ostalih balkanskih plemena, tako se i u duhovnoj kulturi Ilira odrazio utjecaj Grčke, pogotovo u naseljima priobalnog pojasa, odnosno u krugovima vladajućeg sloja. Ne možemo mimoći ni penetracije utjecaja sa strane, to jest u graničnom pojasu teritorija Ilira gdje je neminovno dolazilo do ukrštavanja ne samo utjecaja nego i stanovništva. Na kraju dovede do preobraženja kulturnih tradicija i migracije, koje nekada samo povremeno pročešljavaju novi teritorij, a poneke se zaustave formirajući vlastite zaokružene insule unutar stranih plemena, poput, na primjer, grčkih kolonija.

Sva su ta zbivanja, vjerujemo, djelovala i na tradiciju kulta mrtvih kod Ilira, a ujedno i na gradnju, odnosno na koncepciju grobnog spomenika. U željezno doba susrećemo na užem teritoriju ilirske države, kao i u susjednim područjima koja se sve do Rima smatraju zemljom Ilira, grobne gomile relativno malih dimenzija. To su ukopi pokojnika u zgrčenom položaju sa nasutom gomilom od tri do šest-sedam metara promjera. Ima i većih, no ne dosižu dimenzije brončanodobnih velikih tumula⁷⁶. Kamene su škrinje složene od neobrađenih ploča u nepravilne pačetvorine od oko 90 do 70 centimetara duljine i pola metra širine. Dubina tih škrinja iznosi oko četrdesetak centimetara i manje, a preko njih je bila položena četvrtasta kamena ploča⁷⁷. Upravo je nevjerojatno kako se u tako tijesan prostor mrtvacu moglo smjestiti, mada je pokopan u zgrčenom položaju.

Veličina gomila varira od mjesta do mjesta, a ta se nejednakost javlja i unutar pojedinog grobnog kompleksa. Vjerojatno je veličina gomile bila podređena broju ljudi koji su pokojnika pokopali, a time je ujedno bio iskazan i ugled i položaj pojedinca, ili pojedine obitelji.

U kopnenom dijelu sjeverne Dalmacije ima ukopa pod gomilom i bez kamene škrinje, a ponegdje se nailazi na dječji grob u zemljanoj posudi⁷⁸. Grobovi u gomilama nalaze se na tlu Ilira od brončanog doba sve do helezma, no na području Dalmacije su česti nalazi i kasnijih pokopavanja u starije kamene gomile — grobove. Takav se običaj zadržao u krševitim pa-

⁷⁶ A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja knj. 1 Sarajevo 1964, 70 f., ističe velike gomile — kneževske grobove u glasi-načkoj kulturi, ali kao odraz istaknutog sloja. U istom izdanju, S. Gabrovec, *Problem severozahodnoga područja Iliror*, navodi na 216 f. gomile ogromnih razmera sa 200—400 ukopa urna od starijeg halštata do kasnog latena, u Sloveniji.

⁷⁷ Š. Batović, o. c. 94 f; I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okoli Narone*, Izd. Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, Split 1980, 52 f; Borivoj Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964, 95, 99 ff.

⁷⁸ Š. Batović, o. c. 95 f.

njem obloženi grobovi u starim gromačama sa tijelom u ispruženom položaju, obično nemaju nalaza, odnosno priloga, te se mogu tek približno datirati na temelju stratigrafije same grobne gomile.

Grupiranje gomila duž polja ili uz putove između zaselaka ukazuje stirskim predjelima sve do srednjeg vijeka⁷⁹. Izduženi, nepravilnim kame- na rodbinske veze pokojnih ili na postojanje zajedničkih uvjeta života.

Za razliku od kamenih gomila u krševitom tlu, na nizinskom se području uz slivove rijeka (na primjer, slivno područje Vardara) javljaju uglavnom zemljane gomile, uz oskudnu kamenu konstrukciju pri njenom dnu. Ti humci bivaju obrasli travom i mnogo su bolje očuvani od kamenih gomila, koje se stalno obrušavaju, najviše u krajevima ispaša. S druge su strane zemljani humci, locirani pretežno na plodnom tlu, bili izloženi oštećivanju prilikom obrade tla i pretpostavljamo da ih je većina, pogotovo onih manjih dimenzija, nestala tokom stoljeća.

*

Pojedine faze razvoja grobnih gomila na Balkanu ne možemo pratiti istim metodama i putovima kao i pojavu novih oblika u predmetima materijalne kulture pojedinih naroda. Ovi potonji mogu biti prenošeni trgovačkim putem, prodajom, zamjenom, pa i pljačkom iz manje ili više udaljenih krajeva ili čak zemalja. Tako se pojedini oblici nakita, oružja ili posuđa mogu pojaviti i izolirani, bez popratnje ostalih kulturnih tekovina. Transformacije u građevnim oblicima, međutim, vezane su uz boravak čovjeka. Preseljenjem u tuđu zemlju, među tuđe stanovništvo, došljak donosi vlastito građevno iskustvo i prilagođava ga terenu, klimi i građevnom materijalu na koji nailazi u novoj domovini. Starosjedilac se također drži svojih tradicija i tako istovremeno mogu nastupiti dva odvojena, različita pristupa gradnji, kako kuće tako i grobnog spomenika. U grobnoj je arhitekturi tradicija još posebno naglašena, pa time opravdavamo i retardacije u oblikovanju grobnog spomenika, koje se mogu protezati na nekoliko stoljeća.

Oblikovanje groba, odnosno i grobnog spomenika, podređeno je ideji zagrobnog života koja crpi predodžbe iz uvjeta bivanja na zemlji. U pojedinih naroda grob je slika kuće, komore, kolibe, šatora ili svetišta, pa i broda ili pokretne kuće-kola. I pojedini oblici pepone urne unose ideju kuće u pogrebni ritual. Na kraju je i antički sarkofag preuzeo siluetu kuće sa krovom na dvije vode. Nije, dakle, neobična ni usporedba tumula s jednim tipom kuće kružnoga tlocrta, koja je na tlu Ilira i u obližnjem susjedstvu prisutna i danas u tipu malih kamenih građevina — bunja, koje služe još samo u poljoprivredne svrhe.

Moramo napomenuti da su bunje u statičkom smislu a i u tehničkoj izvedbi građene poput grobnih tolosa, s tom razlikom da je izvedba svoda prilagođena pločastom formatu vapnenca i nije toliko pravilna ni tako čvrsta kao kupolna građevina izvedena od pravilno lomljenog granitnog sti-

⁷⁹ I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolini Narone* 54, 66, 74 ff. O ukopima i paljenim grobovima u gomilama 2—5. st. n.e. u području Karpata E. A. Simonović, *Kultura karpatskih kurganov i jejo rol v etnogeneze Slavjan*, VIII međunarodni sezd slavistov, Zagreb—Ljubljana, 1978, izd. Nauka, Moskva 1978, 197 f.

jenja. S tog su razloga bunje često stradale prilikom potresa te su obnavljane ili slagane posve iznova sve do ovoga stoljeća. Nisu li možda neke od grobnih gomila na našem tlu nekada imale sličnu konstrukciju? Ovo se pitanje postavlja s razlogom, jer je autor ovoga rada na dva mjesta, na otoku Cresu i Braču (Škrip) ispod gromače nalik na tumul otkrio djelomično još ušćuvani svod urušene konstrukcije bunje. Valjalo bi, dakle, i ove objekte istraživati arheološkim metodama, ako već ne u očekivanju otkrića grobnica, ali barem u svrhe studije tradicije gradnje ovog izvanrednog spomeničkog objekta.

Gubljenjem autohtonih komponenata u duhovnom životu Ilira i autohtonih plemena na Balkanu općenito, gubi se, u vrijeme Rima i običaj pokopavanja u gomilama. Za ovo vrijeme razvoja grobna je gomila zastupana na Balkanu u nizu varijanata, od najjednostavnijeg nasipa zemlje ili kamena povrhu položenog tijela pokojnika ili njegovog pepela, preko gomile sa građenim grobom od kamena ili drva, sve do najsavršenijeg oblika svođenih grobnica pod gomilom. Interesantna je činjenica da ne postoji progresivni razvoj grobnog tipa i izvedbe gomile kod pojedinih plemena. Oblici, kao i izvedba i oprema groba, podređeni su krivulji porasta ili opadanja blagostanja u određeno doba, a što se tiče pojedinih kultova, izgleda da sve do antike nisu bitno utjecali na oblik i primjenu tog prastarog običaja pokopavanja na Balkanu. Na kraju, i izvedba svođenih grobnica, na primjer, u Trakiji, nije rezultat pristupa novom kultu heleniziranog svijeta, nego je rezultat ekonomskog prosperiteta i socijalne diferenciranosti tračke elite.

Vjerujemo da ćemo nakon izlaženja radova sa ovog simpozija, pogotovo na temelju kompleksnih uvodnih referata, dobiti više oslonaca za zaključke o utjecajima na pojavu i razvoj arhitekture grobne gomile kod Ilira.

ZUSAMMENFASSUNG

BEITRAG ZUR KENNTNISS DER ARCHITEKTUR DER GRABHÜGEL AUF DEM BALKAN

Der Beitrag behandelt nicht nur die Erscheinung der Grabhügel auf dem Boden Illyriens, dem das Symposium gewidmet ist, sondern auch die weiteren angrenzenden Länder Südosteuropas, Gebiete Kleinasien eingeschlossen, von wo sich die Sitte der Bestattung in Hügelgräbern von Asien nach Europa, oder in gegenrichtung übertragen konnte.

Die Bauformen und Beerdigungssitte der Hügelgräbern die uns durch archäologischen Forschungen bekanntgeworden sind, wurden durch die Schilderungen in homerischen Epen erleutert. Der Autor hat das Thema Nebst Homer durch Herodot und Vergil vervollständigt.

Zur Erläuterung des Ausdrucks »Gomila« oder »Humak« deutsch Hügelgrab, fügen wir hinzu, das der Ausdruck nur die äussere, aufgehäufte Form des Grabes umfasst. Der innere Ausbau des Grabes hängt jedoch von verschiedenen ethnischen und kulturellen Einflüssen ab, die den Totenkult entwickelten. Entweder wird der Tote einfach auf die Erde gelegt und mit Erde oder Steinen belegt, oder es wird ein Grab gegraben, ein andermal wird der Tote in einer reich ausgebauten, gewölbten Grabkammer beerdigt. Dazu kommen noch die Varianten der Leichenver-

brennung in Betracht die auch in allen Grabtypen vertreten sind: von Bestattung in Urnen oder Steinkisten bis zu den bescheidenen Formen des Grabes mit zerstreuten Schichten der Asche.

Die frühesten Hügelgräber auf dem Boden Südosteuropas stammen aus der Zeit des Äneolithikums. Es handelt sich meist um Brandbestattungen mit Grabhügeln geringer Ausmasse. Diejenigen dagegen, die aus der Bronzezeit stammen, ragen durch ihre Grösse und Höhe hervor, besonders die sogenannten Fürstengräber, die oft ein Ausmass von über 20 Meter Durchmesser erreichen, wie wir bei den Gräbern von Pazhok in Albanien, Mala Gruda (Tivat) und Batajnica in Jugoslawien, oder in Servia und Leukas in Griechenland, beobachten können.

Bei den aus der Bronzezeit stammenden Gräbern finden wir meist einen Steinkranz um den Grabhügel herum, der sich heutzutage durch die Versenkung und Verschüttung des Hügels innerhalb der Basis des Hügels befindet.

Systematische Forschungen der eisenzeitlichen Hügelgräber wurden neust in Bulgarien durchgeführt, wo man im Gebiete der Strandja Gebirge und der Rodopen über fünfzehntausend Hügelgräber (meist Stein Anschlüttungen kleinerer Ausmasse) evidentieren konnte. Auch die auf dem Boden Jugoslawiens erforschten eisenzeitlichen Hügelgräber entsprechen denjenigen auf dem Boden Bulgariens, mit Hockergräbern in kleinen Steinkisten die aus unbearbeiteten Steinplatten hergerichtet wurden.

Zum Unterschied von Grabtypen in den eben erwähnten Ländern erscheint auf dem Boden Griechenlands und der benachbarten Gebiete Kleinasiens die Sitte der Leichenverbrennung und Bestattung der Asche in keramischen oder metallischen Urnen unter Erdhügeln, wie es uns auch aus den Epen Homers bekannt ist. Darunter ragen die monumentalen Grabhügel der Heroen hervor.

Es sind Steinanschlüttungen, sowie auch Erdanschlüttungen vertreten, was vom Gelände und nicht von einer Sitte abhängig war.

Zur selben Zeit erscheinen auch Massengräber unter Hügeln, die auf vergangene Schlachten hinweisen. Auch hier wurden die kultischen Gründe der Beerdigungsverpflichtung der Homerischen Welt bestätigt, wie uns am schönsten Homer in der Bestattung des Achilleus bekundet, oder in der späteren Zeit, die Schilderung zu Sofokles Antigona.

Es ist erwähnenswert, dass Grabhügel auch den Persern bekannt waren wie wir es aus Herodots Berichten erfahren.

Besondere Aufmerksamkeit verdienen die gewölbten Grabkammern unter dem Grabhügel, die als vollkommener Grabform schon in der mikänischen Zeit auftreten, und die bis zur Späteisenzeit auf dem Boden Bulgariens und Kleinasiens sowie Griechenlands erscheinen. Diese Grabstätte betrachten wir aber nicht als echte Grabhügel, da hier die Hügelform durch eine notwendige Belastung der Konstruktion der »falschen Kuppel«, ausgebaut wird.

Zum Unterschied von den bisher beschriebenen, in Stein ausgeführten Grabkonstruktionen in Südosteuropa erscheinen auf dessen Boden die in Holz ausgeführten Grabkammern der Hügelgräber der Steppen-Völker. Die Bestattung erfolgte meistens in einer im Boden ausgegrabener Kammer, die mit Holzbrettern ausgekleidet war, mit einem Flachen Holzdecke oder Satteldach darüber, oder in einer zeltartigen Konstruktion. Ähnliches beschreibt auch Herodot in seiner Schilderung der Sitten der Skytenvölker. Über dem Grabe wurden Erdmassen angehäuft oft auch in Hügeln von über dreissig Meter Durchmesser.

Auf dem Boden Jugoslawiens sind derartige Hügelgräber im Bačka und Banat-Gebiet gefunden worden, die markantesten jedoch sind diejenigen aus Bulgarien, im Vraca-Gebiet.

Nicht alle Hügelgräber enthielten Leichen. Wie wir in Homers Epen und in den Beschreibungen Herodots erfahren, errichtete man Heroen oder Würdenträgern deren Leiche nicht gefunden wurde, symbolische Gräber, die sogenannten Kenotaphe.

Auch einige Heiligtümer, wie zum Beispiel diejenigen der Skyten, ähneln nach Herodot den Hügelgräbern. Ähnliche Anhäufungen von Stein oder Erde findet man auch an Bergpässen, Wegkreuzungen, Landesgrenzen u. s. w. Da solche Bauten gewöhnlich ohne Beigaben hergerichtet wurden, ist ihre Datierung schwer zu bestimmen.

Auf Grund der erwähnten verschiedenen Grabformen der Hügelgräber auf dem Balkan können wir feststellen, dass die häufigste Hügelgrabform, die auf dem Boden Illyriens vorkommt, in bescheidenen Ausmassen gebaut ist. Es sind meistens Bestattungen — Hockergräber in geringerer Zahl Aschenurnen in einem von unbearbeiteten Steinplatten (aus Kalkstein) belegten viereckigen Grabe. Darüber finden wir heute nur einen Steinhügel. Es handelt sich meistens um Gräber der Eisenzeit. Ausnahme bilden die berühmten schon erwähnten Grabstätten der Bronzezeit, die sogenannten Fürstengräber, die ebenso wie in anderen Balkanländern auch hier auf dem Boden Illyriens mit reichen Beigaben ausgestattet sind.

Da fast alle bekannten Formen des Grabes oder des Grabmales eine Nachahmung der Wohnung darstellen, besteht die Voraussetzung, dass wir auch in der Bauform des Hügelgrabes eine uralte Bauform des Hauses vermuten können. Die kleinen kreisförmigen Bauten nämlich, die sogenannten Bunje, die wir längst der Adriatischen Küste finden, ähneln in ihrer Form und Ausführung den bekannten Kuppelgräbern Griechenlands und Bulgariens. Man ist versucht zwischen den Steinhütten oder Bunje und den Kuppelgräbern eine Parallele zu ziehen.

T. I

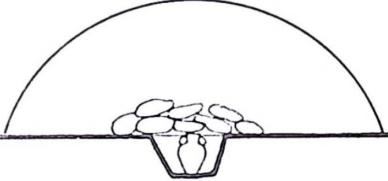
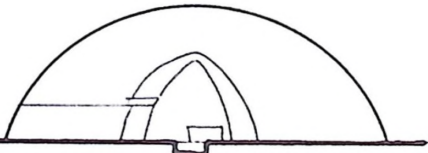
1A	1B	stoljeće prije n. e.
2		XXIV — XXII
3A	3B	XVIII — XVII
4		XX
5A	5B	XVIII
6		XII — XI
7		XI

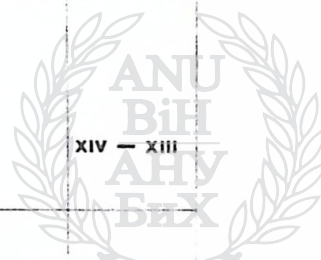

T. I

- 1A — Mokrin, S. *Dimitrijević*, Lasinjsko badenska kultura, Praistorija jugoslaven-
skih zemalja 202 f; Batajnica, Begej, N. *Tasić*, Kostolačka kultura, Praisto-
rija jugoslaven-
skih zemalja, 253 f.
- 1B — Vladhaza, Izvoarele, N. *Tasić*, Cotofeni kultura, Praistorija jugoslaven-
skih zemalja 120 f.
- 2 — Servia, Leukas, N. G. L. *Hammond*, A History of Macedonia, Oxford 1972,
224 f.
- 3A — Uljma, Batka, Vlajkovic, B. *Jovanović*, Stepska kultura u eneolitском pe-
riodu u Jugoslaviji, Praistorija jugoslaven-
skih zemalja 388 f. i 436 f.
- 3B — Vojlovica, B. *Jovanović*, Stepska kultura u eneolitском periodu u Jugosla-
viji, Praistorija jugoslaven-
skih zemalja, 388 f.
- 4 — Halikarnes, M. *Andronikos*, Totenkult, Archeologia Homeric Band III, Kap.
W, Göttingen 1968. W 56, 57.
- 5A — Tivat, Nikšić, Maja *Parović-Pešikan*, V. *Trbuhović*, Starinar XXII Beograd
1974, 129—131 ff.
- 5B — Cetina, I. *Marović*, Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko
vrela Cetine, Materijali XII, Zadar 1976, 66 f. B. *Čović*, Osnovne karakteri-
stike materijalne kulture Ilira, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispi-
tivanja knj. 1 Sarajevo 1964, 95 f.
- 6 — Vergina, Prilep, N. g. L. *Hammond*, o. c., 336 f.
- 7 — Kerameikos, M. *Andronikos*, o. c. W 57, fig 33a.

T. II

8 	stoljeće prije n. e. VIII — VI
9A 9B 	XII — VIII
10A 10B 	VIII — II
11 	XIV — XIII
12 	VI — IV
13 	

T. II

- 8 — Stranda, Rodopi, *M. Lazarov*, La culture ancienne de la région de Bourgas, Musée archéologique de Bourgas, Sofija 1967, 6 f.; *D. Peko*, Njakvi novi proučvanija na dolmenite v jugoistočna Blgarija, *Archeologia* 1, Sofija 1974, 24 f.
- 9A — Troja, *Andronikos*, o. c. 131, *Homer Ilij.* 6/333, 6/48, 7/79—85.
- 9B — Troja, *Homer Odis.* XII/ 13, XXIV/ 65.
- 10A — Dalmacija, *Š. Batović*, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora* 6, Zadar 1973, 94 f.
- 10B — Iznimno grobovi sa spaljivanjem oko 5. st. pr. n. e. na tlu Ilira, usp. *B. Čović*, o. c. 100 f.
- 11 — Orhomenos, Mikena, *F. Matz*, Krete, Mykene, Troja, Zürich 1962, 118 f.
- 12 — Mezek, Sevtopolis, Kazanluk, *M. Cončeva*, Hodužestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi, Sofija 1971, 70 f.
- 13 — Bunje uz jadr. obalu, *A. Faber*, Le »bunje« sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini, Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura, Malta 1967, 241 f. *Š. Batović*, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora* 6, Zadar 1973, 97 f.